

**АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ УЙЎУР АДАБИЁТИДАГИ
ИЗДОШЛАРИ**

Низомиддин МУРОДИЙ,

академик Б.Фафуров номидаги Хужанд давлат университети профессор,

филология фанлари доктори

murodinizomiddin@mail.ru

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.14804412>

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek va tojik adabiyotlarining uyg'ur adabiyotiga ta'siri masalasi Navoiy "Xamsa" sining sharqiy Turkistondagi o'rni misolida yoritilgan.

Калим сўзлар: Ўзбек адабиёти, уйғур адабиёти, форс-тожик адабиёти, "Хамса", Навоий, Низорий, Ёркандий, насрий "Хамса".

Annotation: This article examines the distribution of Uzbek and Persian Tajik literature and the influence of the traditions of writing "Hamsa" Navoi in eastern Turkestan.

Key words: Uzbek literature, Uighur literature, Persian-Tajik literature, "Khamisa", Navoi, Nizori, Yorkandi, "Khamisa" in prose.

Маълумки, ўзбек ва тожик адабиётида хамсачилик анъанаси кенг тарқалган бўлиб, кўплаб Шарқ мамлакатларида бу анъана равақ топганидек, унинг гўзал намуналари уйғур мумтоз адабиётида ҳам кўзга ташланади.

Уйғур адабиётининг машхур хамсанавис шоири Абдурахим Низорий бўлиб, у XVIII-XIX аср адабиётининг атоқли вакили ҳисобланади. У ўз халқининг орзу ва умидларини «Фарход ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Вомик ва Узро», «Махзун ва Гулнисо», «Робиа ва Саъдин» каби маснавийларида акс эттириб, шу билан бир қаторда бу асарлари орқали уйғур адабий шоирлари доирасида дostonчилик маҳоратини ҳам том маънода кўрсата олди.

Манбаларда кўрсатилган маълумотларга кўра, Низорий (1776-1849) ёшлигидан форс ва араб тилларини чуқур ўрганиб, форс-тожик адиблари Фирдавсий, Низомий, Саъдий, Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз, Жомий ва Бедил асарларини мутолаа қилган [10.3; 5.36]. У котиблик санъатидан хабардор бўлган ва Навоий куллийтини қайта-қайта нусха кўчирган. Унга тегишли кўлөзмалардан бири Алишер Навоий номидаги давлат музейида 136 -рақами остида сақланади.

Низорий ўзи тириклик чоғида асарларини тўплаб, уни «Ғариблар ҳикояти» деб номлайди. Аммо бу асар Низомий ва Навоийнинг "Хамса"лари таъсирида ёзилганлиги туфайли кейинчалик бу асар Низорийнинг "Хамса"си сифатида шуҳрат қозонди. Бу асар 1841-1844 йилларда ёзилган бўлиб, 24000 байтдан иборатдир.

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Бизнинг кўлимизда Кошғардаги “Миллатлар нашриёти”да 1985 йилда чоп этилган “Низорий дostonлари” асари мавжуд бўлиб, бу китоб Шинжон миллий музейида сақланаётган “Муҳаббат дostonлари” номли нусха асосида нашрга тайёрланган. Таъкидлаш жоизки, бу асар ўша котиблар томонидан бир нечта номлар остида кўчирилган “Ғариблар ҳикояти” асаридир. Ҳозирда “Ғариблар ҳикояти”тўплами Санкт-Петербург шарқшинослик институтининг кўлёзмалар бўлимида С-165 рақами остида сақланмоқда [9.6; 11.242-248].

Низорий уйғур классик адабиётининг илк хамсачиларидан ҳисобланиб, ўзининг беш дostonи билан ўзидан олдинги тожик ва ўзбек адабиёти тарихида ёзилган “Хамса”ларга татаббу усулида ўз дostonларини яратди. У ўзининг «Хамса»си орқали уйғур адабиёти тарихи саҳифаларига жило бахш этди. Низорий ўз дostonларида тожик ва ўзбек хамсачилигида яратилган машҳур суюжет ва образлардан моҳирона фойдаланади.

Масалан, Низорийнинг «Лайли ва Мажнун» дostonининг бошида Қайс ва унинг отаси шундай эътироф этилади:

*Чу бир нукта инио қилип нуктадон,
Суруп ишқ ҳарфи била дoston...
Бор эрди Араб ичра бир комрон,
Қабойил элига эди ҳукмрон...
Анинг варзиши эрди жуду ато,
Наво топмиш андинг ҳар бир гадо [9. 267].*

Низомийнинг «Лайли ва Мажнун»ида бу парча шундай келтирилган:

*К-аз мулки Араб бузургворе
Будаcт ба хубтар диёре...
Султони Араб ба комгорӣ,
Қоруни Аҷам ба молдорӣ.
Дарвешнавозу меҳмондӯст,
Иқбол дар ў чу мағз дар нӯст [8.45-46].*

Амир Хусрав Дехлавийнинг «Мажнун ва Лайли» дostonида эса:

*Гўянд, ки дар Араб жавоне,
Будаcт зи нисбати шубоне.
Бахташ чу ба авж раҳбари дошт,
{иммат ба фалак баробари дошт...
3-он шердили, ки дошт бо хеш,
Олуда нашуд ба чарбуи меш [1.68].*

Абдурахмон Жомийнинг «Лайли ва Мажнун» маснавийсида асарнинг бу қисми шундай келтирилади:

*Мақбули Араб ба корсози,
Маҳбуби Ажам ба дилнавози...
Арзи рамаши бурун зи фарсанг,
Бар оҳуи дашт карда жо танг...
Бикшода даре ба мизбони,
Дардода салои меҳмони [2.43].*

Масалан, Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» маснависида:

*Ким барри Арабда комрони,
Бор эрди Арабқа ҳукмрони.
Маҳкуми анинг неча қабила,
Иқболига истабон васила.
Бечора улусга чорасоз ул,
Хонгустару меҳмоннавоз ул [7.58].*

Юқоридаги шеърӣ парчаларни таққослаш шуни кўрсатадики, Абдурахим Низорий ўзидан олдинги ёзилган барча “Хамса” дostonларидан хабардор бўлган. У нафақат Алишер Навоийнинг “Хамса”-сига таянади, балки, форс-тожик ва ўзбек тилида бу шаклда ёзилган бошқа дostonлардан ҳам танишан бўлиб, улардан кенг фойдаланган. Зеро бу далил Низорий асарини мукаммал ўрганиш жараёнида маълум бўлади.

Юқорида келитирилган намуналар яна шуни ҳам исботлайдики, адабий илмлар ва жанрлар ҳар қандай замонун маконда, хусусан, мусулмон ўлкаларида бир-бири билан ёнма-ён ривожланиб, адабий алоқалар анъанаси давомийлигини сақлаб қолган.

Абдурахим Низорий ўзининг илмий-адабий хизматлари баробарида классик шоирларнинг ақидалари ва халқ оғзаки ижодиёти ғояларини ўз асарларида жамлай олди. Шоирнинг дostonлари орқали кўзга ташланадиган кенг дунёқараши унинг юксак маънавий-бадӣй баркамоллигидан дарак беради. Унинг асарлари ўша асрнинг ижтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсий ва маданий ҳаётини акс эттиради. Бу асарлар моҳиятидан феодализмнинг ҳолати, халқнинг яшаш шароити, диний хурофотлар таъсири ва ички сиёсий мунозаралар даражасини аниқлай олиш мумкин. Албатта, шоирнинг асарлари унинг шахсий ҳаёти ҳақидаги маълумотлар манбаси ҳам ҳисобланади.

Низорий фақатгина маснавий жанрида эмас, балки бошқа турдаги шеърӣ жанрларда ҳам моҳир бўлиб, айниқса унинг мухаммаслари адабиётшинослар томонидан юқори баҳоланади.

Низорий асарлари тилини ўрганиш шуни кўрсатадики, шоир XVIII-XIX аср уйғур адабий доираси услубида ижод қилган. Аммо бу услуб Хароботию

Залилий ва бошқа уйғур классиклари услубига яқин эмас. Бу услуб ва тил чигатой лаҳжаларидан олисроқ ва ҳозирги уйғур тилига яқинроқ саналади. [4.364] Ҳозирги уйғур адабий тили дейилганда, уйғур тили луғавий фондининг ўзгариши - араб ва форс сўзларининг миллий тилда камайиши тушунилади.

XVIII-XIX аср ижтимоий-сиёсий ҳодисалари, нотинчлик, осуда ҳаёт тарзининг мавжуд эмаслиги, илмий, адабий ва бадеий манбалардан узилиш, Кошғар, Ёркент, Хутанда форс, араб ва ўзбек тили таъсирини жуда ҳам сусайтириб юборди. Уйғур адабиёти юз йиллик таърихи сингари Моваруннахр маданияти ва адабиёти ривожидан баҳраманд бўла олмади. Шу туфайли Низорий ўз асарларида уйғур классик шоирларига нисбатан камроқ форс ва араб сўзларидан фойдаланади. [9.10]

Абдурахим Низорийнинг ҳаёти ва ижоди тўғрисидаги маълумотлар шўролар тузуми вақтида уйғур, ўзбек ва қозоқ адабиётшунослари томонидан кўп маротиба қаламга олинади. Ўзбекистонлик олима Д.Рўзиева ўзи алоҳида ва қозоқ адабиётшунос олими билан биргаликда Низорийнинг ҳаёти ва адабий мероси ҳақида бир неча мақолалар нашр этган ва шоирнинг «Фарҳод ва Ширин» ва «Робиа ва Саъдин» достонини нашрга тайёрлашда Д.Рўзиеванинг хизматлари алоҳида таҳсинга лоиқ.

Ўзбек ва қозоқ тилларида нашр этилган «Уйғур адабиёти қисқача тарихи», «Низорий. Достонлар», «Низорий. Фарҳод ва Ширин» асарлари ҳам Низорий адабий меросини ёритувчи манбалар саналади.

Уйғур классик адабиётига назар солиш баробарида маълум бўладики, бу минтақа шоирлари жаҳонда машҳур ва севимли ҳисобланган классик асарлардан «Хусрав ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Вомику Узро», «Толиб ва Матлуб», «Комде ва Мудан» достонларига ҳам жавобиялар ёзганлар. Бу жавобиялар замиридан форс адабиёти сўз усталари тахайюл гулистонининг муаттар ҳиди таралади.

Абдурахим Низорий асридан ташқари XVIII асрда яратилган яна бир «Хамса» достонининг муаллифи - шу асрда яшаб ижод этган уйғур адабиёти олими ва таржимони Мулло Сиддиқ Ёркандий ҳисобланади. Унинг ижодида «Хамса» наср шаклида баён қилинади. Сиддиқ Ёркандий Мир Алишер Навоийнинг беш достонини ҳеч қандай ўзгаришларсиз оммавий халқ тилига яқин тарзда, асарнинг баъзи қисмларини шарҳлаш тарзида уйғур тилига ўтиради. Муаллиф адабий мероси тадқиқотчиларининг маълумотига кўра ушбу «Хамса» Ёрканд шаҳрининг ҳокими Мирзо Муҳаммад Муҳсинбек топшириғи ва хоҳиши билан юзага келган. [3.1-2]

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Ушбу насрий «Хамса»нинг вужудга келиши уйғур адабиётида гўзал ҳодиса бўлиб, шу билан бирга бу ҳолат уйғур султонларининг илм ва адабиётга бўлган эътиборининг баландилигидан дарак беради. Таъкидлаш жоизки, Мулло Сиддиқ Алишер Навоий дostonларинин таржима қилиш жараёнида хамсачилик анъанасига ўзгартиш киритади. У “Ҳайрат-ул-аброр” дostonининг ўрнига “Лисон-ут-тайр” маснавийси таржимасини “Хамса” таркибига қўшади. Бундай ўзгартириш киритишга Шарқ классик адабиётида ҳеч бир шоир журъат қилмаган эди.

Насрий «Хамса» билан танишиш ва уни ўрганиш шуни кўрсатадики, Сиддиқ Ёркандий ўзининг комил бадий маҳорати ва устозлик камолоти билан Навоийнинг беш хазина дostonини таржима ва шарҳ этди ва шу йўл билан ўзини қудратли ва мукамал адиб сифатида намоён қилди. Унинг томонидан «Баҳром ва Дилором» («Сабъаи сайёр»), «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Садди Искандарий» ва «Мантиқ-ут-тайр» маснавийлари насрий шаклда яна бир маротиба дунё юзини кўрдилар. Бу адабий ҳодиса XVIII-XIX аср таржима ҳаракатининг ривожланиши ва адабий мактаблар жараёнининг фаоллиги нишонаси ҳисбланади.

Алишери Навоий ўз «Хамса»-сида Низомий, Амир Хусрав ва Жомий дostonларига татаббу сифатида ёзганлигини бир неча бор таъкидлайди ва айтиш мумкинки, Сиддиқ Ёркандий ҳам бу дostonларини ижод қилиш жараёнида форс-тожик хамсачилик анъанасини Шарқий Туркистонда давом эттирган.

Ушбу насрий беш дostonни ўрганиш жараёнида шундай хулосага келиш мумкинки, Фарбий Хитой адиблари ҳам ўз адабий мактабларига эга бўлганлар. Бу минтақа шоирлари ҳам таржимада ва ҳам мустақил ижодда ўзларининг махсус адабий услубларига эга бўлиб, форс-тожик ва ўзбек адабиётига муносабатлари ҳам шунчаки тақлидий кўриниш бўлмай, балки образлар, тасвирлар ва янги бадий шакллар яратишдаги ижодкорлик маҳоратлари яққол кўзга ташланиб туради.

Фарбий Хитой шоирларининг адабий эргашишлари бир томондан бу минтақадаги форс-тожик ва ўзбек адабиёти адабий суннатларининг обрў ва эътиборини белгиласа, бошқа томондан Шарқий Туркистон адабий ҳавзасига хос бўлган уйғур шоир ва адибларининг ўзига хос услуб ва принципларга эга эканлигидан далолатдир. Шу сабабдан уйғур шоирларининг форсий ва туркий классик адабий асарларга ижодий муносабатларини шунчаки тақлид даражасида белгилаш тўғри ва нормал баҳолаш бўлмайди.

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Бизнинг фикримизча, Сиддиқ Ёркандий «Хамса»-сини кенг тадқиқ этиш ва тожик ва ўзбек адабиётидаги бошқа бешлик дostonлари билан солиштириш алоҳида бир мавзу бўлиб, бундай ўрганиш янги хулосалар ва илмий тадқиқотларнинг юзага келишига сабаб бўлади.

Уйғур адабиётидаги маснавийчилик ва хамсачиликка ихтисослашган ушбу мақола сўнгида қуйидаги саволга ҳам жавоб бериш лозим бўлади: юқорида тилга олинган асарлар таржима асарларми ёки татаббуларми? Абдурахим Низорийнинг «Хамса»-си Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий таъсирида ёзилган асар бўлиб, баъзи шеърини парчалар бу дostonлардан уйғур тилига айнан таржима қилинган бўлса ҳам, умуман олганда, бу дoston таржима эмас, балки ижодий дoston сифатида эътироф этилади ва уни татаббу шаклидаги асар сифатида қабул қилиш тўғрироқ деб ўйлаймиз.

Мулло Сиддиқ Ёркандийнинг «Хамса»-си ҳам Навоийнинг «Хамса» асари асосида юзага келган бўлсада, уни шунчаки таржима асар деб бўлмайди. Зеро, бу муаллиф Навоийнинг тўрт дostonини насрга табдил қилиш билан бирга, шоирнинг тасаввуфий дostonи «Лисон-ут-тайр»ни ҳам «Мантиқ-ут-тайр» номи билан насрга айлантиради ва «Хамса» таркибига киритади. Маълум бўладики, уйғур адиблари таржима ва татаббу масалаларини баъзи ҳолатларда аралаштирган бўлсаларда, бу жараён натижасида ажойиб хамсаларни юзага келтирганлар.

Шарқий Туркистонда форс-тожик ва ўзбек адабиётига эргашиш барча адабий жанрларда ривожланган бўлиб, уйғур шоирлари татаббу ва назир аъзида, таржима ва тазминда моҳирона куч синашганлар ва ўзларига хос маҳорат ва истеъдодларини тўла кўрсата олганлар. Бу жараён форсий ва туркий адабиётда азалдан давом этган бўлиб, юқорида келтирилган мисоллар бу анъананинг Ғарбий Хитойда ҳам ривожланганлигининг ёрқин далилидир.

Adabiyotlar ro'yxati

(Использованная литература / References):

1. Дехлавий Амир Хусрав. Мажнун ва Лайли. Нашрга тайёрловчи: Т.Муҳаррамов. - Москва, 1965.
2. Жомий Абдурахмон. Лайли ва Мажнун. Чопга тайёрловчи: А.Афсаҳзод. - Москва, 1972.
3. Ёркандий, Мулло Сиддиқ. Фарҳод ва Ширин. Мураттиб: М.Турсун. - Урумчи, 1995.
4. Кайдаров А.Т. Уйғурский (новоуйгурский) язык // Языки народов СССР. – Т.2. Тюркские языки. Главный редактор академик В.В. Виноградов. – Москва: Наука, 1966.
5. Маматохунов У. Уйғур адабиёти классиклари. – Тошкент, 1960.
6. Муроди Н. Традиции персидско-таджикской поэзии в уйгурской литературе XVI-XIX вв. (Монография). - Худжанд: Нури маърифат, 2017. - 404 стр.

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

7. Навоий А. МАТ (Мукаммал асарлар тўплами), 20 жилдлик, 9-жилд. -Тошкент: Фан, 1992.
8. Низомий Ганҷавӣ. Ҳамса. Лайлию Мачнун. (Ҳайатҳои мушовара ва таҳририяи 50-чилдаи осори классикон ва муосирон аз силсилаи “Ахтарони адаб”), Ҷилди 20. – Душанбе: “Адиб”, 2012.
9. Низорий Абдулрахим. Достонлар. Нашрга тайёрловчилар: Д. Рӯзиева. – Тошкент, 1970.
10. Низорий. Низорий достонлари. Мураттиблар: А.Ҳожа, А.Юсуф ва бошқалар. - Урумчи, 1985.
11. Рӯзиева Д. Абдулрахим Низорийнинг Ленинграддаги мўътабар қўлёзма куллийи ҳақида // Адабий мерос. – Ж.2. – Тошкент: Фан, 1971. – С.242-248.